

ЛЕКСИКО-ТЕРМІНОЛОГІЧНІ НОМІНАЦІЇ ІНШОМОВНОГО ТА ВЛАСНОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ (НА ЛЕКСИЧНОМУ МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

© Лещук Т., 2006

У статті досліджено теоретичну і практичну сторони термінів іншомовного та власномовного походження у сучасній німецькій та українській мовах, які вживаються у наукових текстах літератури економічних напрямків. виявлено і обґрунтовано оптимальні можливості їх застосування в порівнянні з наявними еквівалентами, прослідковуються способи формування термінів з врахуванням трьох основних вимог: дотримання семантичної чіткості поняття, однозначності вислову до його змісту, та, дотримання усіх засад термінотворення за комплексними вимогами. В термінотворенні визначено істотні риси предмета чи явища, на основі яких, проходить термінологічне найменування. Зроблено висновок про те, що оптимальним варіантом можна вважати такий, коли термінологічна номінація впливає з істотних рис, а не із випадкових.

The paper deals with theoretical and practical aspects of terminology of loan-word and vernacular origins in the modern German and Ukrainian languages used in scientific literature in the field of economics. Their optimum usages have been revealed and substantiated in comparison with the existing equivalents. Ways of forming terminology taking into account three main requirements are considered: semantic clarity of the notion, unambiguity of expression and its content, and following all the principles of terminology formation according to the integrated requirements.

Проблема іншомовних запозичень, їх статус, використання та суперництво з власномовними є об'єктом дослідження ряду термінологів [1; 2; 3; 4]. Сьогодні, проте, виникає ціла низка нових питань, пов'язаних з великим впливом у мови термінологічних запозичень, потребою їх багатогранної оцінки, системного впорядкування й класифікації, визначення різного рівня їх конкуренції стосовно власномовних денотатів, взаємодії між термінологією та загальнонавчаною лексикою. Ці питання ще недостатньо досліджені, у той час як їх комплексний розгляд, який ми пропонуємо, дозволить трактувати науково-технічну термінологію як важливу мовну підсистему, що розвивається за об'єктивними закономірностями і вказує на великі перспективи розвитку.

У даній статті пропонуємо розгляд теми у такій послідовності: а) постановка питання і визначення суті термінологічного запозичення; б) визначення характеристики запозиченого терміна у співставленні з власномовним терміном та загальнонавчаною лексикою; в) інтелектуалізуючий вплив терміна на мовний розвиток; г) п'ять рівнів розгляду термінів; ґ) концептуальна схема диференціації науково-технічних термінів, що впливає з висновків дослідження.

На відміну від загальнонавчаного слова, коли одна і та ж лексична одиниця вживається у різних значеннях, а для одного поняття можуть використовуватися різні позначення, в науковій сфері наявні стислі і чіткі, однозначні дефініції, які повинні відповідати вимогам наукового терміна. Термін, при розгляді з таких позицій, виявляє чітко усталену сутність (Wesen) і використовуватися в одному і тому ж значенні. У процесі термінологізації слід відокремлювати риси істотні від неістотних в рамках терміна, встановити ступінь їх важливості так, щоби, наскільки це можливо, всі риси виводилися з однієї або кількох найсуттєвіших. Слова загальнонавчаної мови, які виражають невизначене значення, або ті, яких істотні риси з'єднані з неістотними як

рівнозначні, переважно не надаються для термінологічного використання. Тому виникає потреба творення таких нових наукових термінів, які виражають стисле і постійне значення [5, с. 174].

Наукове термінотворення вимагає трьох головних умов: 1) чіткого поняття того, що хочемо визначити даним терміном; 2) уникнення дво- і багатозначності; 3) дотримання правил термінотворення в структурно-морфологічному плані.

Термінотворення потребує консеквентного підходу з використанням словотворчих надбань у поєднанні із кваліфікованою обізнаністю в інших наукових сферах. Внесення нового терміна у мову є результатом праці теоретичних і практичних надбань. Вдалий термін є усталеним ефективним засобом, що спонукує до творчої думки, викликає зацікавлення предметом, який він виражає. Для прикладу візьмемо слово *Internet*, яке використовувалося донедавна в дуже стислому значенні з конкретно науковим застосуванням. Сьогодні поле його значення значно розширилося не лише на наукові сфери. Проте, завдяки психологічній характеристиці терміна, наукове значення його зберігається поряд з іншими загальними значеннями широкого профілю.

Особливого змісту набуває науковий термін на етапі нового відкриття, коли він сприймається абсолютно однозначно, адекватно поняттю на певному дуже конкретному проміжку свого розвитку. Термінологічна номінація в такому випадку передає усі істотні риси та всі властивості, характерні для нового предмета. На дальшому етапі використання терміна, коли проходить процес глибокого пізнання предмета, відповідно змістовно розширене поняття передається через цей же термін. Відбувається одночасно диференціація істотних рис предмета від неістотних. На рівні дальшого засвоєння термінологічної одиниці проходить часто розширення семантичного поля поняття, що є наслідком осмислення його в різних ситуативних модифікаціях. Прикладом може послужити той самий термін *internet*, що виступає тепер вже у ролі лексико-термінологічної номінації з особливістю його семантичної характеристики, яка залежатиме від того, чи в основу покладено істотні риси предмета, чи другорядні. Якщо хочемо увіяти межі термінологічного поняття окремого предмета або усіх предметів, яких стосується це поняття, потрібно ці предмети впорядкувати за різними принципами класифікації з вказівкою на те, до якої групи зараховуємо об'єкт нашого зацікавлення. Проблема ускладнюється тим, що не завжди можна відрізнити істотні риси предмета від другорядних (напр., *internet* як комп'ютерна програма, *internet* як банк інформації, *internet* як потрібна нам інформація на даний час в конкретних обставинах та ін.).

Використання термінологічного запозичення сприяє усуненню семантичної невідповідності, що особливо помітно при перекладі з однієї мови на іншу. Багатолітній досвід у цій сфері творчої праці переконує нас, що переклад власномовного терміна, тим більше науково-технічного терміна, включаючи поле його функціонування у сфері економіки, спричиняє значні проблеми стосовно адекватності поняттєвого розуміння. З цього ж приводу заслуговує на увагу чітко окреслений прогляд Вільгельм Гумбольдта, який стверджував: «Кожний переклад, на мій погляд, є невдалою спробою розв'язання неможливого завдання. Бо кожний перекладач зазнає завжди невдачі від того, чи буде дотримуватися більше чуття національної мови оригіналу, чи особливостей національної мови, на яку здійснює переклад» [6, с. 434].

На сьогодні вже немає потреби переконувати опонентів про важливість термінологічних запозичень. Їх вилучити з мови неможливо, тим більше із фахової мови. Проте намагання до уникання запозичених термінів, які мають достатньо власномовних відповідників є очевидним, якщо дотримуватися усталених положень про культуру мови. Перевага власномовних термінів полягає в їх розумінні широким колом користувачів. Використовування деяких запозичень, що міцно увійшли у мову є настільки природним процесом, що про їх заміну навіть не має мови (напр., *Situation, Forma, konkret, Pause*). Такі запозичення виявляють нескладне звучання. Спроби замінити деякі міжнаціональні лексичні терміни власномовними (напр., *die Konkurrenz – der Wettbewerb* (конкуренція – суперництво), *die Kompensation – die Ausgleichung* (компенсація – покриття видатків) – *die Banküberweisung – die Überzahlung* (переказ, грошовий переказ), *die Definition – die Bestimmung* (дефініція – визначення), *die Inflation – die Geldwertung* (інфляція – обезцінення), *der Export – die Ausfuhr* (експорт – вивіз), *der Import – die Zufuhr* (імпорт – ввіз) та ін.) не знаходять сьогодні ні практичного застосування, ні наукового обґрунтування.

Наукову термінологію зараховуємо до тої сфери розумової діяльності, в якій «потрібний зміст використання міжнародних зрозумілих термінів, викликаний істотними потребами, не спричиняє конфліктів у сфері власномовних культурних проблем розвитку» [7, с. 62]. Ця теза, яка належить В. Дорошевському, знаходить своє продовження у вираженні, що несе у собі велике психологічне навантаження (цитуюмо в оригіналі): «...lek przed kazdym wyrazem obcym bylby objawem pewnego rodzaju kompleksem nizszosci» [7, с. 62]. Найважливішим критерієм ставлення до термінологічних запозичень повинен бути зміст поняття, який полягає в тому, що у науковій термінології переважають такі позначення (зокрема – запозичені), яких не можна замінити іншими. Кожне слово чи вислів власномовного чи іншомовного походження розцінюємо вдалими, коли вони відповідають властивому призначенню. Це правило було і залишається на сьогодні актуальним у всіх сферах наук (напр., *Wexel* (вексель), *Kombinat* (комбінат), *Radio* (радіо), *Bus* (автобус), *Trolleybus* (тролейбус), *Television* (телевізія), а далі *Komputer* (комп'ютер), *Dysplay* (дисплей), *Mobiler* (мобільний телефон), *Internet* (інтернет) та ін.). Сьогодні не варто ускладнювати проблеми засвоєння мовою термінологічних запозичень. Для цього потрібні фахово опрацьовані словники науково-технічних напрямків.

Важливою проблемою є взаємозв'язок терміна із загальноновживаним словом в рамках науково-технічної літератури (адже самими термінами ніхто не говорить і це треба мати на увазі, коли хочемо досягти абсолютної еквівалентності терміна). Коли ми говоримо про лексико-термінологічні позначення, то маємо на увазі саме зв'язок термінів із загальною лексикою. У процесі такого поєднання відбувається цікавий процес взаємодії, коли, з одного боку, термін сам по собі проявляє тенденцію до однозначності, відкидає почуттєво-експресивні елементи і виявляє незалежність від контексту, проте загальноновживане слово, яке оточує термін в умовах контексту, все ж справляє вплив на відповідне трактування значення терміна, конкретизуючи його зміст. Зосередимо увагу ще на одну обставину, важливу для загальної характеристики терміна: авторами як і користувачами термінів є люди з різним рівнем обізнаності. Якщо врахувати, що саме слово належить до термінології лише одною зі своїх функцій, а іншими використовується в загальному значенні, тоді і один термін може використовуватися в різних наукових сферах з різним значенням (напр., *Asimilation* у – біології, лінгвістиці, психології, геології, економіці). Тут знову ж можемо спостерігати взаємовідношення однакових термінів з різним значеннєвим відтінком, між якими може бути багато спільного в психологічному, мовно-культурному та інтелектуалізуючому аспектах.

Звернемо увагу саме на інтелектуалізуючий вплив науково-технічної термінології на професійну мову. Ми маємо підстави говорити і про інтелектуалізуючий вплив науково-технічних термінів на всю систему мови. Людина збагачується інтелектуально найбільшим чином через мову, отже, через слово (термін). Звідси говоримо про багатогранність денотативних характеристик лексико-термінологічних одиниць як закономірний процес, що впливає з об'єктивних положень про взаємозв'язки та взаємовпливи явищ. Спираючись на диференційований підхід до трактування мовних явищ як об'єкту суспільного, лінгвістичного та екстралінгвального дослідження, розрізняємо взаємозв'язок між двома поняттями – «людина» і «науково-технічне слово». Ці проблеми є актуальними для власномовних і запозичених термінів.

Процес мовної інтелектуалізації розглядаємо як об'єктивно існуюче явище, що ґрунтується на закономірностях суспільного розвитку та природних обставинах. Він виявляє три етапи функціонування і засвоєння, які слід трактувати в єдності лінгвістичного та логічного трактування:

- 1) емпірично-розумовий етап функціонування;
- 2) чуттєво-психологічний етап функціонування;
- 3) комплексно-засвоювальний етап функціонування.

На першому етапі проходить пізнавальний процес явища чи предмета, представленого відповідним поняттям і виражене термінологічною одиницею. Цей процес проходить завдяки виникненню у логіку речей відповідного явища. На цьому етапі на перше місце висувається внутрішня сторона семантики терміна, яку умовно підрозділяємо на три послідовно згруповані ступені пізнання:

- а) від незнання до пізнання через аналогію співставлень;
- б) логічне сприйняття інформації через внутрішній механізм явища;

в) засвоєння інформації лексичної (термінологічної) одиниці мовного вираження у її зовнішній формі вираження та у її внутрішньому наповненні.

На другому етапі (чуттєво-психологічному), який визначаємо як сенсоричний етап, спостерігаємо також три ступені дальшого пізнання явища (предмета) у визначеній логічній та часовій послідовності, хоча, зазначимо, кожний індивідуум може виявляти свої особливості послідовності сприйняття:

а) схоплення явища в цілому на рівні дії органів відчуття і перенесення його в конотативний відтінок термінологічного десигната;

б) сприйняття трансцендентної термінологічної одиниці у поєднанні з пізнаними і відомими вже іншими одиницями з цієї сфери пізнання;

в) процес активного засвоєння органами відчуття нового десигната, його ситуативного та модифікаційно-оказіонального значення.

На третьому етапі проходить комплексне багатогранне засвоєння нової лексичної (термінологічної) одиниці та оволодіння нею на комунікативному і функціонально-прагматичному рівнях, що також відбувається на трьох етапах:

а) визначення місця нової одиниці, відповідно до відомих і засвоєних вже нами інших одиниць;

б) входження у сферу наших знань нової термінологічної одиниці розширює діапазон активного володіння фахової лексики,

в) через засвоєння семантично та мовнокультурно повноцінної лексичної одиниці життєстверджуючого наукового змісту визначається рівень інтелекту мови (незалежно від того, чи йдеться про власномовне слово чи запозичене), а звідси і визначається рівень мовного інтелекту мовця.

Розглядаючи, таким чином, мовну інтелектуалізацію в динамічному розвитку на рівні соціально-педагогічної сфери, надаємо її характеристик термінологічного явища, що діє іманентно і трансцендентно, формуючи внутрішній статус інтелекту фахової мови. Нові одиниці наукової мови виконують, отже, в цьому процесі потрібну функцію, а саме:

а) розширюють діапазон мовного багатства, б) збагачують мовний інтелект фахової мови, а через неї і інтелект загальноживаної мови, в) позитивно впливають на інтелект мовця. На цій основі різними засобами створюється культурно-мовне, інтелектуальне середовище, на формування якого впливає, таким чином, повноцінна термінологія поряд з іншими чинниками, такими як: суспільним, духовним, державним, міжнародним. Цей складний процес не завжди піддається завершеному визначенню, бо перебуває у постійному русі поновлення та зміни термінологічних понять.

Торкнемося прагматичної сторони питання. Праця з науково-технічними термінами, які відносяться до категорії іншомовних запозичень, має сьогодні особливо важливе значення, зокрема в умовах щораз ширших наукових, виробничих і ділових контактів, які проходять на міжнародному рівні.

Науково-технічні терміни представлені сьогодні на трьох рівнях: лексикологічному (в теоретичних працях), лексикографічному (переважно у термінологічних та в лексико-термінологічних словниках), комунікативному (в усному і письмовому вираженні). Ми розширюємо розгляд термінів **до п'яти рівнів**.

На основі проведеного аналізу 200 текстів науково-технічної німецькомовної літератури, враховуючи призначення терміна, як основного компоненту тексту, враховуючи потреби – найбільш повно, лаконічно, зрозуміло передати суть поняття терміна, приходимо до висновку:

- найкраще функціональній меті служать власномовні терміни;
- власномовні терміни повинні функціонувати на рівні уніфікованої термінологічної системи і не викликати семантичних непорозумінь;
- запозичений термін є необхідним атрибутом тексту при відсутності власномовного терміна;
- при наявності термінологічних дублетів перевагу набуває власномовний еквівалент;
- наявність у мові повноцінних власномовних та поряд з ними запозичених, фахових слів, відкриває перед кожним автором тексту, а також перед кожним користувачем мови великі можливості вибору власного варіанту.

Пропонуємо одночасно розроблену нами **концептуальну схему диференціації науково-технічних термінів**. Враховано особливості різних підходів.

а) Лінгвальний підхід.

Виходячи з функціональної ролі запозичень, розрізняємо 6 ступенів структурних підсистем та відповідних до їх змісту денотативних позначень:

I. Лексико-термінологічні запозичення – власномовні, тобто утворені на основі переходу лексичних одиниць з однієї сфери науково-технічних знань іншу на власномовному ґрунті (напр., *die Hypertrophierung* – термін, запозичений з медицини у сферу архітектури, будівництва, машинобудівництва, економіки, та ін.).

II. Лексико-термінологічні запозичення – іншомовні (Використовуємо термін «іншомовні» на відміну від терміна «чужомовні», оскільки останній термін, хоч і нагадує німецьку кальку *fremdsprachig*, все ж на нашому мовному ґрунті передає поняття відчуження, що в сучасних обставинах не відповідає реальному змісту). Цю групу поділяємо на:

- а) запозичення у сфері загальноживаних лексико-термінологічних одиниць,
- б) запозичення у сфері науково-технічних напрямків.

III. Властиві іншомовні запозичення (*eigentliche fremdsprachige Entlehnungen*):

а) надання іншомовним запозиченням власномовної лексико-граматичної форми та відповідного змісту;

б) надання часткової зміни форми (орфографічної, граматичної, фонетичної);

в) надання часткової зміни змісту, відповідно до сприйняття на власномовному ґрунті.

IV. Іноземні слова, перенесені на власномовний ґрунт без зміни форми і змісту, граматичної, орфографічної і фонетичної форм.

V. Іноземні слова, перенесені на власномовний ґрунт без зміни змісту, проте з використанням граматичних та орфографічних особливостей мови, яка запозичує.

VI. Інтернаціоналізми, які вже міцно ввійшли у мову, трактуються на рівні власномовних і служать основою дальшої термінологізації.

VII. Кальки (*Lehnübersetzungen*). Перенесення понять, що виникли на іншомовному ґрунті й перейшли на власномовний лексичний ґрунт при максимальному збереженні мовної адекватності.

VIII. Часткові запозичення. Термінологічні одиниці як результат термінотворення шляхом афіксації, субстантивації та інших термінотворчих способів та елементів.

IX. Термінологічні утворення шляхом використання імен власних та позначень назв винаходів, назв країн, у яких здійснено винахід.

б) Екстралінгвальний підхід.

Термінотворчі процеси на основі афіксації є продуктом складної збагачувальної стратегії, взаємодії структурного аспекту і семантичного. Як показує проведений нами аналіз на численних прикладах, семантичний напрямок терміна може бути визначений і конкретизований структурно-морфологічними засобами іншомовного походження, що відкриває необмежені можливості термінотворчих процесів. Цей підхід являє собою чітко визначену систему, яка перебуває у постійному розвитку, зміні і доповненні, відповідно до потреб наукового, суспільного, культурного, економічного розвитку. Цей процес можна було б регламентувати, шляхом створення відповідних практичних розробок. Словники і тематичні посібники також потребують уніфікації з врахуванням наукових ідей. Практична сторона вказує на два етапи розвитку: насамперед – це етап експериментального випробування і утвердження шляхом практичних співставлень у різних контекстуальних ситуаціях, знаходження найкращого варіанта з-поміж існуючих. На другому етапі передбачається засвоєння і нормування визначеного оптимального варіанта. Практична сторона, якщо її розглядати, наприклад, через призму навчальної аудиторії могла б охоплювати такі форми засвоєння і популяризації термінотворення: вчительська трибуна, виступ, проповідь, преса, радіо, телебачення, інтернет.

Такий підхід до розгляду запозичених термінів передбачає можливість уніфікувати положення на рівні існуючих нормативних структур. Вже на етапі формування, а далі – впровадження і засвоєння терміна рекомендуємо враховувати п'ять основних характеристик: структурну, когнітивну, семантичну, психологічну та мовнокультурну.

1. Fausseit D. *Fachwort im unserem Sprachalltag*. – Leipzig: Hrg. Leipzige Universität. 1975. – 116 S.
2. Reinhardt W. *Zu einigen aktuellen Problemen der Terminologiebildung*, – Dresden: *Wissenschaftliche Zeitschrift TU Dresden*. – 1969. – № 2. 3. Калашиник В., Філон М. Термінологізація загальнонавчального слова // *Проблеми української н-т термінології: Тези 3-ої міжнародної наукової конференції / Міністерство освіти України; Національна академія наук України; Держ. ун-т «Львів. політехніка»*. – Львів. – 1994. – С. 88–89. 4. Божно Л. И. *Технические термины в немецком языке. Пособие для преподавателей*. – М.: Высшая школа. – 1961. – С. 3–78. 5. *Teorija poznania i logika formalna*. /Opracował W. Lutoslawski. / Wy-wo Nakladem wszechnicy Mickiewicza w Londynie. – 1906. – 368 s. 6. Humboldt W. v. *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Sprachen der Sprachenentwicklung*. /Wilhelm von Humboldt Werke in 5 Bänden. Bd. III. – Berlin, 1963. 7. Doroszewski W. *O wyrazach obcego pochodzenia*. / *Wśród słów wyrażen i myśli*. / Panstwowy instytut wydawniczy. – Warszawa, –1966. – 476 s.(s.62).

УДК 821.111:81'42:001.4:33:808.51

Світлана Рибачок

Тернопільський державний економічний університет

КОГЕЗІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ У ФАХОВОМУ ДИСКУРСІ

© Рибачок С., 2006

У статті аналізується когезійно-когерентний потенціал термінологічної лексики у фахових текстах у світлі комунікативно-когнітивної парадигми сучасного мовознавства. У результаті дослідження економічного дискурсу як лінгвосоціокультурної взаємодії суб'єктів економічної діяльності, здійснено системний аналіз когезійних засобів термінологічної лексики у лексико-семантичному, синтаксичному та функціональному аспектах. Функціонування термінів визначається прагмасемантичними настановами тексту, вибором когезійних засобів для адекватної репрезентації формально-змістової цілісності, що інтегрує текст у глобальний зв'язок комунікативної ситуації.

The article presents the study of the cohesive and coherent potential of the terminological lexis in texts for specific purpose from the viewpoint of communicative and cognitive linguistic paradigms. The research of the economic discourse as the communicative, social and cultural interaction of the participants of economic activity results in presentation of the cohesive means of the terminological lexis in semantic, structural and functional aspects. The functioning of terminological lexis is determined by pragmatic and semantic purposes of text, choice of the cohesive means promotes coherence that integrate text into the global connection of communicative situation.

Загальна спрямованість сучасного мовознавства на дослідження комунікативних і когнітивних засад мовленнєвої діяльності, на вивчення функціональної сторони семіотичних одиниць, на дослідження фактів мови та їх реалізації в мовленні передбачає розгляд термінологічної лексики під кутом зору науково-практичної та професійної діяльності людини, однієї із форм реалізації якої є текст.

Сучасні наукові розвідки, будучи зорієтованими на розгляд тексту як цілісного (холістичного) мовленнєвого утворення та характеризуючись спробами виявити залежність його внутрішньомовної організації від когнітивно-комунікативних чинників (соціальних, психологічних,